

*Nina Barszczewska**

BAŁTYCKO-SŁOWIAŃSKA GENEZA JĘZYKA BIAŁORUSKIEGO

THE BALTIC AND SLAVIC GENESIS OF BELARUSIAN LANGUAGE

Archaeological, hydronymical, anthropological, ethnological and other data have led to the creation of the theory of the substrate origin of the Belarusians whose core is the fact that the Slavs gradually assimilated the Balts in the Belarusian area being under the influence of the Baltic substrate at the same time. The main reason for the origin of East Slavonic languages was the re-grouping which took place in two dialect zones: Kiev-Polesian and Polotsk-Ryazan.

Keywords: dialectal areas, Eastern-Slavonic tribes, Baltic substrate, assimilation processes

Słowa kluczowe: areale dialektalne, plemiona wschodniosłowiańskie, substrat bałtycki, procesy asymilacyjne

Etnograficzno-językowe granice Białorusi są następstwem procesów osadniczych plemion wschodniosłowiańskich i ich nałożenia się na substrat bałtycki, a następnie przegrupowania gwar wschodniosłowiańskich, które odbyło się w dwóch strefach dialektalnych: kijowsko-poleskiej oraz połocko-riazańskiej.

BAŁTYCKO-SŁOWIAŃSKA GRANICA PLEMIENNO-JĘZYKOWA

Bałtowie zajmowali w Europie Wschodniej znacznie większe obszary niż obecnie.

Kolebką ich były dorzecza Niemna, Pregoly, górnego biegu Dniepru i zachodniej Dźwiny. Nazwy rzek świadczą o pierwotnym zasiedleniu przez Bałtów terenów daleko na wschód, aż po ziemię między Wołgą i Oką, na południowy wschód aż po Sejm, a na południe po prawy brzeg Prypeci [Váňa, 1985, s. 17].

* Katedra Białorutenistyki, Wydział Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa; e-mail: nbarszcz@uw.edu.pl.

Duże rozprzestrzenienie plemion bałtyckich spowodowało ich podział na trzy odłamy: „wschodni między Oką, Wołągą i Dnieprem, środkowy na terenie dzisiejszej Białorusi i zachodni nad Bałtykiem” [Kurzowa, 1993, s. 17].

Terenem zamieszkania Słowian przed ich wędrówkami w VI wieku był obszar na północ od Karpat z niejasną granicą na środkowym Dnieprze oraz na środkowej i górnej Wiśle i Odrze. Zróżnicowanie językowe nastąpiło dopiero po przestrzennym rozdzieleniu się plemion słowiańskich, kiedy straciły one ze sobą kontakt i w swoich nowych siedzibach zetknęły się z różnymi kulturami i językami.

Na dokładniejszą lokalizację Słowian pozwala analiza starych nazw topograficznych, zwłaszcza nazw rzek. Czysto słowiańskie nazwy pojawiają się szczególnie na obszarze między Odrą i środkowym Dnieprem, przy czym językoznawcy jednomyślnie podkreślają stosunkowo archaiczne formy nazw w dorzeczach Odry i Wisły. W przeciwieństwie do nich nazwy w dorzeczu Prypeci i Dniepru wydają się być nieco nowszej daty, co by świadczyło o późniejszych wędrówkach Słowian na wschód [Váňa, 1985, s. 17].

Granica plemienna między Słowianami a Bałtami zachodnimi ustaliła się w VII–VIII wieku i przebiegała:

[...] od Niemna w okolicach Merecza, następnie na wschód ku miejscowościom Ejszyski i Traby, dalej na północny wschód ku Ozmianie i jeszcze bardziej ku północy na jezioro Świr, Widze, Brasław w stronę Dźwiny [Kurzowa, 1993, s. 18].

Izomorfa nazw miejscowych na *-iszki* wskazuje na następujący przebieg: od punktu na północny zachód od Sejn granica biegnie na południowy wschód wzdłuż Hańczy, następnie na południe prawie po Grodno, potem do Szczuczyna, gdzie skręca na północ do Lidy, dalej przebiega na północ do Wołożyna, między Ozmianą i Mołodiecznem do jeziora Świr i Narocz, następnie do Postaw i kończy się w okolicach Brasławia [Safarewicz, 1967, s. 15–63]. Granicę litewsko-słowiańską w II połowie XII wieku, kiedy nastąpiła ekspansja litewska na wschód, wyznaczały miejscowości: Grodno, Szczuczyn, Lida, Naliboki, Krewo, Brasław. Ekspansja litewska zatrzymała na krótki czas postępujący proces sławizacji [Zinkevičius, 1998, s. 55].

Badania prowadzone są w oparciu o nazwy hydronimiczne i topograficzne, gdyż wielkie rzeki noszą przeważnie nazwy przed-słowiańskie, a nazwy małych obiektów mają z reguły charakter słowiański [Bednarczyk, 1973, s. 19–30; Popowska-Taborska, 1993, s. 175]:

[...] przedhistoryczną obecność plemion bałtyckich w dorzeczu Berezyny, Prypeci i górnego Dniepru zdają się poświadczać występujące tam liczne nazwy wodne pochodzenia bałtyckiego, zachowane do dziś w adaptowanych nazwach wschodniosłowiańskich. Na południowym wschodzie hydronimy bałtyckie sięgają Sejmu, gdzie spotykają się z hydronimami pochodzenia irańskiego, zgrupowanymi w południowo-wschodniej części górnego Podnieprza [Popowska-Taborska, 1993, s. 129].

a na północnym zachodzie hydronimy jaćwieskie występują na terytorium całej Suwalszczyzny [Falk, 1981, s. 29–48].

Najstarszą, dającą się uchwycić warstwę językową Białorusi stanowi hydronimia pochodzenia ugrofińskiego, nawiązująca do nazewnictwa pojezierza inflancko-pskowskiego (*Issa, Nemiga/Nemega, Newel, Świr/Siwer*). Nosi ona na sobie piętno pośrednictwa języków bałtyckich (formant *-ga, -el-*), które tworzą kolejną warstwę hydronimiczną Białorusi i terytoriów przyległych (Pskowszczyzna, Górne Powołże i Podnieprze, Polesie, Podlasie). [...] Na pierwotne terytorium Bałtów wschodnich nawarstwili się słowiańscy Krywicz, Bałtów zachodnich – Dregowicz, a Bałtów dniaepzańskich – Radymicze. Tak więc podział na Białą i Czarną Ruś oraz dialekty północno-wschodnie i południowo-zachodnie zdaje się odzwierciedlać różnicę między plemionami wschodnio- a zachodnio-bałtyckimi. Kolejne etapy sławizacji można śledzić pośrednio poprzez stopniowe zagęszczanie się na północnym zachodzie elementów bałtyckich w onomastyce, słownictwie i kulturze ludowej Białorusi. [...] Powodem asymilacji Bałtów była nie tylko przewaga ilościowa elementu słowiańskiego, lecz zapewne również względy kulturowe, a od XI wieku także polityczne i religijne [Bednarczuk, 2010, s. 46–47].

MIGRACJE SŁOWIAN WSCHODNICH

Za najważniejsze dla powstania białoruskiego obszaru językowego uważa się dwa największe plemiona, stanowiące także o odrębności językowej dwóch podstawowych dialektów białoruskich – plemię Krywiczów i Dregowiczów. Obszar zamieszkiwany przez Krywiczów to tereny obecnego dialektu północno-wschodniego, a przez Dregowiczów – obecnego dialektu południowo-zachodniego. Należy jednak pamiętać, że granice etnograficzno-językowe ulegały zmianom w zależności od procesów asymilacyjnych występujących na terenach zamieszkałych przez plemiona Dregowiczów, Drewlan, Krywiczów, Poleszuków, Siewierzan i Wiatyczów [Баршчэўская, 2007, s. 91–98].

Większość Słowian tworzących plemiona białoruskie rozpoczęła wędrówkę z południa (od Prypeci i jej dopływów) i zachodu (od Bugu i Narwi) początkowo w kierunku Niemna, a stamtąd do zachodniej Dźwiny na północy oraz Desny i Oki na wschodzie, rugując z tych ziem mieszkających tam Bałtów (Litwinów i Łotysz) [Карский, 2006, s. 76]. W ciągu II połowy I tysiąclecia zajęli oni prawie całe terytorium Białorusi, stopniowo asymilując ludność bałtycką. Asymilacja Bałtów znad górnego Niemna odbywała się w IX–XI wieku. Część ludności bałtyckiej przemieściła się na północny zachód, część prawdopodobnie zginęła, jednak większość pozostała na swoich terenach, stanowiąc znaczne wysepki wśród Słowian. Jeszcze w XII–XIII wieku takie wysepki występowały w okolicach Dokszyc, Radoszkowic, Działłowa i Różan. Wyraźnej granicy etnicznej między Bałtami i Słowianami nie było zarówno w początkowym, jak i końcowym etapie

kolonizacji ich ziem przez Słowian. Na przełomie I i II tysiąclecia tereny górnego Niemna były już zajęte przez Słowian [Штыхаў і др., 2000, s. 146–148]. Na podstawie tradycji pochówku badacze oceniają, że nad dolną Dźwiną Słowianie byli już obecni pod koniec X lub na początku XI wieku [Штыхаў і др., 2000, s. 156].

W okresie Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL) Bałtowie i zachodni Rusini (Białorusini) znaleźli się w granicach jednego organizmu państwowego, w którym język ruski (starobiałoruski) odgrywał rolę języka urzędowego. W takich sprzyjających warunkach odbyło się zjednoczenie wszystkich plemion białoruskich, co zaowocowało powstaniem wspólnego dla nich języka [Карский, 2006, s. 112–113]. Ludność WKL była wielojęzyczna. Oprócz Bałtów (Litwinów, Łotyszy, Prusów, Jaćwingów) oraz Białorusinów (Krywiczów, Dregowiczów, Radymiczów) i Polaków w XIV wieku pojawili się tatarscy Muślimowie, a pod koniec stulecia Karaimi, a także Żydzi i Cyganie. Do miast przybywała ludność niemiecka. Do tego trzeba dodać rosyjskich staroobrzędowców (od końca XVII wieku) oraz rozsianych w Inflantach ugrofińskich Estończyków i Liwów. Wszystkie te grupy etniczne musiały się jakoś komunikować. Niewątpliwie występowało wśród nich zjawisko poliglosji – używania różnych języków (dialektów) w zależności od miejsca i sytuacji komunikatywnej (urząd, świątynia, szkoła, rynek, dom). Poliglosja uwarunkowana była faktem, że mieszkańcy powinni byli znać język urzędowy (starobiałoruski, a od XVII wieku polski) oraz język otoczenia i religii (łacina, cerkiewnoruski, hebrajski, arabski). Wielojęzyczność miała dwojakie konsekwencje: z jednej strony tworzyła poczucie odrębności językowej, a z drugiej w wyniku interferencji prowadziła do zbliżenia i powstania wspólnoty komunikatywnej WKL, której językowymi przejawami były: wzajemne wielokierunkowe zapożyczenia tworzące wspólny zasób leksykalny (słownictwo państwowo-prawne, wojenne, handlowe, nazwy realiów), podobne systemy nazewnicze, skonwencjonalizowane substytucje fonetyczne (w językach blisko spokrewnionych), innowacje gramatyczne (rozwoj korelacji palatalności, zmiana barwy głosek w zależności od akcentu, modele derywacyjne, kalki składniowe i związki frazeologiczne) [Bednarczuk, 2010, s. 13–14].

ROLA SUBSTRATU BAŁTYCKIEGO W ETNOGENEZIE BIAŁORUSINÓW

Przesiedlenia nie zmieniały całkowicie ludności danego terenu. Pewna część autochtonów zachowała swoją odrębność i mieszała się z ludnością napływową. Stwarza to podstawy do przyjęcia tezy, że przodkami Białorusinów są wszystkie plemiona zamieszkujące tereny dzisiejszej Białorusi [Ермаловіч, 1990, s. 16]. W procesie etnogenezy Białorusinów wyróżniane są trzy stadia: I – obejmujące

zabytki archeologiczne kultury bancerowskiej i kultury długich kurhanów północnej Białorusi V–VII wieku; II – charakteryzujące się bardziej intensywnym przenikaniem Słowian do środowiska lokalnych plemion bałtyckich, co prowadziło do asymilacji bałtycko-słowiańskiej (VIII–IX wiek); III – na terytorium Białorusi zwiększyła się liczba ludności wschodniosłowiańskiej (Krywicze, Dregowicze i Radymicze), która stała się podstawową społecznością kraju (X–XI wiek) [Штыхаў і др., 2000, s. 324–326].

Dane archeologiczne, hydronimiczne, antropologiczne i etnologiczne doprowadziły do powstania teorii substratowego pochodzenia Białorusinów, której sedno tkwi w tym, że na białoruskim areale Słowianie stopniowo asymilowali Bałtów, będąc jednocześnie pod wpływem substratu bałtyckiego. Dane te pozwoliły także na ustalenie wspólnej przestrzeni antropologicznej, którą tworzą: Białoruś, wschodnia Litwa i Łotwa oraz częściowo północno-zachodnia Ukraina [Штыхаў і др., 2000, s. 323–324].

Analiza języków bałtyckich i słowiańskich wyjaśnia podobieństwo między litewskim i białoruskim nie tylko bałtosłowiańską wspólnotą językową, lecz także kontaktami w okresie wspólnej państwowości [Тамбовцев, 2011, s. 143–157]. Na przykład na Braślowszczyźnie najstarsi mieszkańcy pamiętają okres przed II wojną jako czas trójjęzyczności: starzy rozmawiali po litewsku, pokolenie średnie i młodzi po polsku, prawosławni po białorusku. Gwara białoruska uważana jest za najbardziej praktyczny środek porozumiewania się zarówno w rodzinie, wspólnocie lokalnej, jak i w sferze oficjalnej, państwowej [Zielińska, 2008, s. 170–171].

PRZEGRUPOWANIE GWAR WSCHODNIOŚLOWIAŃSKICH

W latach dwudziestych XX wieku wielu białoruskich językoznawców (Piotr Buzuk, Sciapan Niekraszewicz, Jan Stankiewicz, Josif Wouk-Lewanowicz) odrzucało teorię o istnieniu języka ogólnoruskiego. J. Stankiewicz [Станкевіч, 1930; 2002], porównując rozwój 43 cech w językach wschodniosłowiańskich, zachodniosłowiańskich i południowsłowiańskich, udowodnił, że cechy te nie układają się zgodnie z podziałem na powyższe trzy grupy, lecz się krzyżują. Istnieją oczywiście cechy wspólne dla trzech języków wschodniosłowiańskich, na przykład pełnogłos (biał. *baran'a*, ros. i ukr. *boron'a*), lecz większość zjawisk nie wskazuje na różnice między trzema grupami, a występuje w różnych grupach: akanie cechuje język białoruski, część gwar języka rosyjskiego i język słoweński, natomiast nie występuje w języku ukraińskim i połowie gwar rosyjskich; postpozycyjny rodzajnik występuje w języku bułgarskim (*v'ino* 'wino')

oraz jest znany gwarom rosyjskim (*čajk^lu ta pop^ʹi^lom* ‘popijemy herbaty’); protetyczne *v* w pozycji przed *o*, *u* charakteryzuje język białoruski (*v^loka*, *v^luxa*) oraz górnołużycki (*woko*, *wucho*), występuje w gwarach serbsko-chorwackich, słoweńskich i polskich, z kolei w rosyjskim i bułgarskim nie; prasłowiańskie *g* > *h* w języku białoruskim (*γość*, *γ^lolas*), górnołużyckim (*hłos*), ukraińskim (*host^ʹ*) i czeskim (*host*, *hlas*), natomiast *g* zachowało się w języku bułgarskim, serbsko-chorwackim i słoweńskim (*glas*), dolnołużyckim i polskim (*głos*), rosyjskim (*gost^ʹ*); czasowniki atematyczne w 2. osobie czasu przyszłego w języku białoruskim, ukraińskim i bułgarskim mają końcówkę *-si* (*das^ʹi*), a w rosyjskim i polskim *-š* (*daš*) [Станкевіч, 2002, s. 223–235]. Spośród 43 rozpatrzonych cech tylko pełnogłos charakteryzuje wyłącznie języki wschodniosłowiańskie. Inne cechy układają się następująco: cech wspólnych trzem językom wschodniosłowiańskim i jednocześnie jednemu lub kilku językom grupy zachodnio- czy południowosłowiańskiej jest 13; cech wspólnych językowi białoruskiemu oraz innemu zachodnio- lub południowosłowiańskiemu, a jednocześnie niewystępujących w języku rosyjskim jest 29 [Станкевіч, 2002, s. 234]. Dane te pozwoliły na stwierdzenie, że nie było okresu praruskiego ani praruskiej jedności, lecz język prasłowiański w wyniku dyferencjacji podzielił się na samodzielne języki słowiańskie [Станкевіч, 2002, s. 233].

Teoria ta ma coraz więcej zwolenników, na przykład według Hryhorija Piwtoraka pojawienie się osobnych narodowości wschodniosłowiańskich w XII–XIII wieku wynikało nie z podziału na trzy części tzw. staroruskiej narodowości, lecz z konsolidacji kilku pogranicznych i pokrewnych terytorialno-plemiennych grup wschodniosłowiańskich w całościowe masywy kulturowo-etnograficzne, które z czasem przekształciły się w trzy narodowości: ukraińską, rosyjską i białoruską [Пивторак, 1993, s. 98]. Na brak konsekwencji w podejściu do wyodrębnienia trzech grup języków słowiańskich zwraca uwagę Iwan Kramko, podkreślając, że grupy zachodnio- i południowosłowiańska nie przeszły przez stadia ogólne, lecz powstały bezpośrednio z języka prasłowiańskiego, ponieważ w grupach tych nie było narodu, który chciałby udowodnić swoją wyższość, jak to zrobiła Moskwa w grupie wschodniosłowiańskiej [Крамко, 2003, s. 2]. Głównym powodem powstania języków białoruskiego, ukraińskiego i rosyjskiego było przegrupowanie, które odbyło się w dwóch strefach dialektalnych: kijowsko-poleskiej oraz połocko-riazańskiej. W XII wieku Kijów zaczął podupadać jako centrum polityczne i kulturalne, a w 1240 roku miasto zostało zniszczone przez najeźdźców tatarskich i w rezultacie centra kultury przeniosły się na inne tereny:

na południowy zachód (do Halicza, a później do Lwowa) oraz na północ (do Nowogródka i Wilna) [Вэкслер, 2004, s. 81].

W oparciu o historyczną fonologię języka białoruskiego Paul Wexler wydzielił trzy okresy kształtowania się języka białoruskiego [Вэкслер, 2004, s. 87–235]:

1. Pierwszy przedpiśmienny okres prabiałoruski obejmuje zmiany, które zachodziły od VI do XII wieku i pozwoliły na ukształtowanie się dwóch dialektów – kijowsko-poleskiego i połocko-riazańskiego. Najważniejsze z nich to:

– drugie regresywne zmiękczenie spółgłosek tylnopodniebiennych *k / ċ* (później *c*), *g* (później *h*) / *ǰ*' (później *z*'), *x / s*' (biał. *carkv'a* < gock. * *kiriko*, biał. *nah'a / naz 'e*, biał. *m'uxa / m'us 'e*) w VI–VII wieku, które prowadziło do rozpadu języka prasłowiańskiego;

– zanik *j* w VII–VIII wieku w połączeniach ze spółgłoską: *rj* > *r*' (później *r* w większości gwar prabiałoruskich, np. biał. *b'ura* / ros. *b'ur'a*), *nj* > *n*' (biał. *koń* < prasł. * *ko(b)n-j-os*), *pj* > *pl*' (biał. *c'arp'ec' / c'arpl'u*, w północno-wschodniej Białorusi *draml'u / dr'em'iš*, na południu Białorusi *l'* występuje również w formach 3. os. lm. *loyl'u / l'oyl'at'* [Блінава, Мяцельская, 1980, s. 96]), *zj, dj, gj* > *ž* (biał. *nož* < prasł. * *naz'jos*, biał. *m'az'a* – łac. *medius*, biał. *sc'eray'u* – biał. dial. *star'oža*), *s, x* > *š* (biał. *pras'ic' – praš'u, dux – duš'a*), *kj, tj, kt'* > *č* (biał. *p'akac' – p'aču, s'v'ečka* < **svet'ja, noč* – lit. *nakt'is*) [Вэкслер, 2004, s. 90–94];

– uproszczenie połączeń *tl, dl* w połowie IX wieku (biał. *pl'a'a* – pol. *plotła*, biał. *γ'orta* – pol. *gardło*) – późniejsze paralelne formy *capav'ila – capav'idla* pojawiły się pod wpływem języka polskiego [ДАБМ, 1963, mapa 257], natomiast formy z *kl, gl* pod wpływem języków bałtyckich (biał. *s'v'atl'ica* > lit. *svėklyčia* > biał. *s'v'akl'ica*) [Otrębski, 1958, s. 357; Popowska-Taborska, 1991, s. 80–81], za czym przemawia występowanie ich na pograniczu białorusko-bałtyckim [ЛГ, 1968, s. 226–227], chociaż istnieje też prawdopodobieństwo dysymilacji (*kl* < *tl*) w gwarach białoruskich [Сцяцко, 1970, s. 61];

– szerzenie się akania (i jakania) z północnego wschodu (ze strefy gwar połocko-riazańskich) na południowy zachód [Вэкслер, 2004, s. 109–112] i pojawienie się alternacji *a / o, e* (*vad'a – v'ody, s'c'an'a – s'c'eny* w przypadku akania niedysymilatywnego w dialekcie południowo-zachodnim i gwarach centralnych oraz *vad'a – v'ody, s'c'in'a – s'c'eny* w przypadku akania dysymilatywnego w dialekcie północno-wschodnim) [Вэкслер, 2004, s. 194–197] – czas pojawienia się akania wywołuje wiele wątpliwości wśród różnych badaczy: VIII–IX wiek – we wczesnych pracach A. Szachmatowa [Шахматов, 1902] oraz późniejszych badaczy, na przykład W. Rudielewa [Руделев, 1963], P. Wexlera [Вэкслер, 2004, s. 106–109], XII–XVI wiek – w pracach A. Szachmatowa po 1915 rok [Шахматов, 1916, s. 146]; przykłady jednoczesnego występowania dwóch ty-

pów wokalizmu nieakcentowanego świadczą o mieszananiu się ludności jeszcze w okresie plemiennym – Krywiczów i Dregowiczów [ЛП, 1968, s. 213–223];

– pojawienie się pełnogłosu (*ʎorad*, *kar^lova*) w VIII–IX wieku [Вэкслер, 2004, s. 118–119];

– delabializacja samogłosek wargowych w VIII i na początku IX wieku (biał. *byc’* – lit. *buti*, biał. *Dr^lysa* – lit. *Druso*; biał. *m^lyju*, ros. *m^loju*) i rozwój zredukowanych (biał. *N^loman* < prabiał. **Němъnъ* < błt. – por. lit. *Nemunas*; biał. klas. *V^lal^la* < *prabiał. *Vьlьja* < błt. **Vilija*; biał. *Vil^li^la* jest zapożyczeniem z języków bałtyckich) [Вэкслер, 2004, s. 103–104, 120–122];

– spirantyzacja *g*, która nastąpiła w IX–X wieku przed skróceniem samogłosek długich, gdyż zarówno spirantyzacja, jak i długość samogłosek odzwierciedlane są w bałtyckich zapożyczeniach z języka prabiałoruskiego [Büga, 1924, s. 55]; w językach tureckich dla oddania białoruskiego *ɣ* frykatywnego stosowano odpowiedni zapis (np. w języku karaïmskim *ɣnoĭ*) [Вэкслер, 2004, s. 134]; *h* faryngalne występuje tylko w trójkącie Brześć–Pińsk–Prużany, tzn. z językoznawczego punktu widzenia poza terytorium białoruskim [Вэкслер, 2004, s. 134–135]; na pograniczu białorusko-bałtyckim początkowe *h* zanika (lit. *adyna* < biał. *ɣaɟ^lina*) [Вэкслер, 2004, s. 133];

– labializacja *e*, *ɔ* > *o* w XI wieku (*č^lorny*, *ž^lonka*, *m^lod*) [Вэкслер, 2004, s. 151–157; Kuraszkiewicz, 1963, s. 18–19; Станкевіч, 1939, s. 45];

– powstanie dyftongów *iē*, *uo* w nowych sylabach zamkniętych po zaniku jerów w strefie gwar kijowsko-poleskich w XII–XIII wieku (*l^lies*, *nuoč*) [Вэкслер, 2004, s. 158–160];

– powstanie około XII wieku i transformacja w XIV–XV wieku nowych grup spółgłoskowych: uproszczenie grupy spółgłosek, tzn. wypadnięcie spółgłoski środkowej (*namесник* – por. ros. *наместник*; *позно* – por. ros. *поздно*), wstawka samogłoskowa (*karab^lel^l* – *karabl^la*, *aɣ^loń* – *aɣ^lu*, co do dnia dzisiejszego jest normą językową), upodobnienie spółgłosek (*z^liv^lac^l*, *b^les^l c^lab^le*) oraz rozpodobnienie (*ia^leš^ln^la*, *sm^laš^lny*); podwojenie spółgłosek na granicy morfemów (*b^lezzayanny*, *ɣaɟ^lin^ln^lik*) [Булыка, 1970, Вэкслер, 2004, s. 175–180];

– dialektalne ubezdźwięcznienie spółgłosek w środku i na końcu wyrazu (*n^loška*, *stox*), które rozpoczęło się w XII wieku w rezultacie zaniku jerów w słabej pozycji [Вэкслер, 2004, s. 180–184]; należy podkreślić za F. Sławskim, że „półsamogłoski trzymały się na Rusi, zwłaszcza północnej znacznie dłużej. Jeszcze w XII w. wymawiano jery mocne i słabe. Słabe zaniknęły na południu Rusi, na północy dopiero w II połowie XIII w.” [Sławski, 1988, s. 950]. Obecnie ubezdźwięcznienie nie obejmuje całego białoruskiego terytorium – występuje na północ od linii Prużana–Różana–Iwacewicz–Słuck–Bobrujsk–Berezyna–Biały-

nicze–Orsza–Dubrowna [Блінава, Мяцельская, 1980, s. 50, 53–54; Чарнякевіч, 2009, mapy 70–71];

– rozwój w dialektach protetycznych samogłosek *i*, *a* w XII wieku po zaniku jerów w słabej pozycji (*imʹʌa*, *imxʹu*): *a* dominuje na północnym wschodzie, a *i* na południu Białorusi oraz w sąsiednich gwarach północnoukraińskich, co może świadczyć o rozwoju samogłosek protetycznych w okresie odrębności kijowsko-poleskich oraz połocko-riazańskich masuwów dialektalnych [Вэкслер, 2004, s. 184–185; ДАБМ, 1963, mapy 26–27; Чарнякевіч, 2009, mapy 85–86];

– rozwój alternacji *w / ʷ*, *i / j* od XII wieku (*Turaʷ*; *ʲion iʒʹe* – *ʲanʹa ʲʒʹʹe*) [Вэкслер, 2004, s. 186–188; Янкоўскі, 1974, s. 93–95];

– stwardnienie spółgłosek wargowych w XII–XIII wieku (*zʹʹemskʹi*), gw. *mʲiod*, *mnʹʹasa* w niektórych miejscowościach na północ od Jasioldy i Prypeci [Булыка, 1970, s. 115–116; Вэкслер, 2004, s. 189–191; ДАБМ, 1963, mapy 51–53; Чарнякевіч, 2009, mapy 59–60];

– wydłużenie spółgłosek w połączeniu z *j* w pozycji interwokalicznej w XII wieku, po zaniku jerów (*kaʹʹos ʹʹe*, *pyʹʹan ʹʹe*); obejmuje swoim zasięgiem gwary witebskie, połockie, mińskie, północno-wschodniej Homelszczyzny, południowo-wschodniej części obwodu brzeskiego, a także wiele gwar ukraińskich, wielkołuckich, smoleńskich i briańskich, natomiast w gwarach grodzieńskich, południowo-zachodniej części Mińszczyzny i Homelszczyzny oraz północno-zachodniej Witebszczyzny wydłużone spółgłoski występują niekonsekwentnie, fakultatywnie z połączeniem spółgłoski z *j* (*suʒʹʹʲa*, *zbʹoʒʹʹie*) lub bez *j* (*zʹʹelʹe*, *ʒʹʹo*) [Вэкслер, 2004, s. 197–201; Блінава, Мяцельская, 1980, s. 55–56].

2. Piśmienny okres gwar prabiałoruskich związany jest ze zmianami zachodzącymi od XIII do końca XV wieku, które doprowadziły do zlania się północnej części dialektu kijowsko-poleskiego oraz południowo-zachodniej części dialektu połocko-riazańskiego w jedną całość i powstania języka białoruskiego. Ten okres cechuje:

– utrata *j* po *y*, *i* na końcu wyrazu oraz przed spółgłoską (biał. *starʹy* – ros. *stʹa-ryj*, biał. *pʹi*, *pʹʹicʹe* – ros. *pʹej*, *pʹʹejtʹe*); teksty odzwierciedlają wypadnięcie *j* już od XIII wieku (*гоцьскы* – 1264 r., *польски* – 1349 r.) [Вэкслер, 2004, s. 209]; formy z *j* nadal występują w gwarach północno-wschodniej Witebszczyzny, wschodniej Mohylewszczyzny oraz południa obwodu brzeskiego (*blʹʹednyj*, *maʹʹyʲ*, *dʹʹouʹyʲi*) [Блінава, Мяцельская, 1980, s. 80–81];

– stwardnienie *čʹ*, które odbyło się na początku lub w połowie XIII wieku, przed stwardnieniem *šʹ*, *ʒʹ* [Вэкслер, 2004, s. 204–207, 210]; obecnie miękkie *čʹ* występuje tylko w niektórych gwarach Polesia (*čʹʹasto*, *pčʹʹilʹa*) [Блінава, Мяцельская, 1980, s. 49–50];

– szerzenie się protetycznych spółgłosek w XIII wieku; protetyczne *v* rozwijało się przede wszystkim przed samogłoskami labializowanymi *o*, *u* (*v^ločy*, *v^lušy*), lecz w pewnych warunkach także przed *a* (*v^lokny* – *akn^lo* i *vakn^lo*, *v^lokał* i *vak^loł*); pojawia się również w wyrazach zapożyczonych (*v^lorčyk* < pol. *orczyk* < niem. *Ortscheit*); lecz niekonsekwentnie (*l^okan^l n^le*, *l^orden*, *l^un^l i^lja* i *v^lun^l i^lja*) [Вэкслер, 2004, s. 210–214]; protetyczne *v* występuje w gwarach witebskich, mohylewskich, mińskich oraz homelskich (z wyjątkiem południowo-zachodnich); w gwarach brzeskich i częściowo grodzieńskich występuje protetyczne *γ* (*γ^los^l ań*, *γ^luxa*); w gwarach zachodnich obwodu grodzieńskiego, południowo-zachodnich obwodu brzeskiego oraz północno-wschodnich obwodu homelskiego brak protetycznych *v*, *γ* (*l^os^l ań*, *l^uxo*); w niektórych gwarach protetyczne *v* występuje też przed *a*, *i* (*v^larpa*, *v^lik^lona*); podobnie *γ* nie ogranicza się tylko do pozycji przed *o*, *u*, lecz również przed *a*, *i* (*γav^les*, *γ^linšy*), a w gwarach nowogródzkich, oszmiańskich, korelickich i brzeskich nawet na miejscu etymologicznego *v* (*γarab^lej*, *γ^los^l im*) [Блінава, Мяцельская, 1980, s. 58–59; ДАБМ, 1963, mapy 47–49, 133, 278; Чарнякевіч, 2009, mapy 43–51], natomiast na pograniczu białorusko-litewskim zauważa się brak *γ* etymologicznego i obecność *γ* protetycznego (*ar^lox*, *ul^lac^l*, ale *γ^lul^lica*) [Даніловіч, 2008, s. 115; Вэкслер, 2004, s. 214];

– stwardnienie *c*’ pod koniec XIII wieku – między przejściem *e* > *o* w XII wieku (biał. *n^los* < **nesl^l*, biał. *s^lp^l oka* < **s^lpek^l*-, aczkolwiek w gwarach między Zelwianką, Jasiołdą i Szczarą obserwuje się fakultatywne występowanie form: *b^lordo* – *b^lerdo*, *dal^loko* – *dal^leko*) [Чарнякевіч, 2009, mapy 5–9]) oraz afrykacyzacja *t*’, *d*’ między XIV a XVI wiekiem (*v^lec^ler*, *ž^lv^le*) [Вэкслер, 2004, s. 155, 206, 223–229]; miękkie etymologiczne *c*’ występuje tylko w gwarach Polesia (*k^luryc^lu*, *mołod^lyc^la*), jednak i tam spotykane są formy oboczne z twardym *c* (*γ^lulyca*, *k^luryc^la*) [Блінава, Мяцельская, 1980, s. 49–50];

– rozwój nowych *g*, *g*’ drogą zapożyczeń głównie z języka polskiego, a także za jego pośrednictwem, co spowodowało powstanie dwuznaku *kz* spotykanego w tekstach od XIV wieku [Вэкслер, 2004, s. 215]; obecnie w gwarach *g* zachowuje się w leksyce zapożyczonej (*g^lanak*, *gaz^leta*) oraz w wyrazach dźwiękonaśladowczych (*g^legac^l*, *g^lerg^let^lac^l*) [Блінава, Мяцельская, 1980, s. 52–53; Чарнякевіч, 2009, mapy 39–40].

3. Okres języka białoruskiego, w którym pojawiły się teksty pisane, rozpoczynający się w XV wieku i trwający do dnia dzisiejszego. W tym okresie miały miejsce następujące zmiany:

– alternacja *ro* / *ry*, *ło* / *ły* (*krou* – *kryv^li*, *γ^lotka* – *γ^luly^lac^l*), co uwidacznia się w tekstach z XV wieku (*крывавы* – 1489 rok) [Вэкслер, 2004, s. 155, 216–218]; inne przykłady ze współczesnego języka białoruskiego, gdy akcentowane *ro*, *ło*

w pozycji nieakcentowanej przechodzi w *ry*, *ty* (*br^lovy* – *bryv^lo*, *γrom* – *γrym^loty* – *γrym^lec*; *bl^lox^li* – *bl^lx^la*);

– przejście *l* > *μ* na końcu wyrazu, ale tylko w czasownikach (biał. *čy^lau* – ros. *č'it^lał*), co nastąpiło w XV wieku, a powodem było prawdopodobnie pomieszanie z gerundium kończącym się *vъ* > *μ* – obie formy występowały w funkcji predykatywnej; w tekstach piętnastowiecznych często *l* i *v* używano na przemian (*взялиш* < *възявъшиш*; biał. łac. *odolew* w 1638 r. < *одолеł*); o neutralizacji *l* i *v* w języku białoruskim w niektórych wyrazach przed spółgłoską świadczy porównanie z odpowiednikami rosyjskimi (biał. *ž^loūban^l'n'e* – ros. *dolbl^l'en^l'iže*, biał. *ž^laūkan^l'n'e* – ros. *t^lavkan^l'že*) [Вэкслер, 2004, s. 218–220; Красней, Шакун, 1978, s. 40];

– pojawienie się w dialektach w XV wieku wraz z leksemami zapożyczonymi fonemów *f*, *f'*, które do tej pory często są zamieniane przez *x*, *p* lub *xv*, *kv* (Ходор – 1510 r.; obecnie wśród prawosławnych *Xv^ledar* i *F^lodar*, a u katolików *T^lodar*); na przełomie XIV i XV wieku język białoruski był pod znacznym wpływem języka polskiego, za pośrednictwem którego do języka białoruskiego trafiała leksyka z łaciny i greki również znajdujących *ph* [Вэкслер, 2004, s. 220–223]; obecnie *f*, *f'* występują we wszystkich gwarach białoruskich (*f^larba*, *front*), jednak wymowa *part^lux* czy *xvakt* jest bardzo częsta, szczególnie w leksyce dawno zapożyczonej lub w mowie najstarszego pokolenia [Блінава, Мяцельская, 1980, s. 49–50; ДАБМ, 1963, mapy 44–46, Чарнякевіч, 2009, mapy 31–37]; znane są przykłady zastępowania zapożyczonego *f* przez *xv* także w białoruskim języku literackim (*xv^lal'a*), co inspirowało białoruskich purystów językowych do pozbycia się obcego fonemu (*x^lorma*, *xv^labryka*) [Баршчэўская, 2004, s. 25];

– afryktywizacja *t'*, *d'* > *c'*, *ž'*, znana jako ciekanie i dziekanie, rozwijała się prawdopodobnie na północy Białorusi w XIV–XVI wieku, po rozpadzie kijowsko-poleskiej strefy dialektalnej i stamtąd poszerzyła się na południe Białorusi, jednak za późno, by objąć południowe rejony strefy kijowsko-poleskiej (obecnie gwary północnoukraińskie); na pewno ciekanie i dziekanie rozwijało się później niż stwardnienie miękkiego etymologicznego *c'* w XIII wieku, ponieważ nowe *c' < t'* nigdy nie stwardniało; wcześniejsze chronologie ciekania i dziekania można wykluczyć także z tego powodu, że zależało ono od zaniku słabych jerów oraz od opozycji twardość–miętkość przed samogłoskami szeregu przedniego *i*, *e*, a także przed miękkim *v'* (biał. *ž^lv'e* < prasł. **dъvě*, gdzie miętkość *ž'* mogła się rozwijać tylko po zaniku *ъ*) [Вэкслер, 2004, s. 223–229]; ciekanie i dziekanie występuje na całej Białorusi z wyjątkiem południa obwodu brzeskiego i homelskiego, gdzie zachowują się miękkie *t'*, *d'* (*t^lix^lo*, *d'en^l*), które są też wymawiane

jako *t*, *d* (*tʲuxo*, *xodʲyla*) z powodu stwardnienia przed samogłoskami szeregu przedniego [Блінава, Мяцельская, 1980, s. 49; Чарнякевіч, 2009, мапу 81–84];

– rozwój twardego *ʒ* i nowego *ʒ̣* – najstarsze przykłady zapisu *ʒ̣* w dokumentach pochodzą z XV wieku (*уезджаму*); występuje zarówno w dialektach, jak i w języku literackim: sporadycznie w różnych leksemach – rodzimych i zapożyczonych (*ʒ̣ʲala* – por. ros. *ʒʲalo*, ukr. *ʒʲalo*, pol. *żądło* < *prasl. *ʒędlo*, *pʲiʒʲak* < ang. *pea-jacket*) oraz regularnie w formach 1. os. lp. i w imiesłowach czasu przeszłego (*загараʒʲicʹ* – *загараʒʲu* – *загарʲoʒʲany*) [Вэкслер, 2004, s. 230–232] z wyjątkiem południa Białorusi, gdzie możliwa jest wymowa *xaʒʲu*, *xoʒʲu*, *xodʲu*, *xaʒʲu* [Чарнякевіч, 2009, мапу 29–30];

– twardnienie spółgłosek przed *e* – było uwarunkowane procesami wewnątrzjęzykowymi (historia stwardnienia *ʃ*, *ʒ*, *č*, *c* i *r* w XII–XIV wieku, twarda wymowa przed *e* w dialektach, np. *bratʲe*), jak i zapożyczeniami z języka polskiego lub za jego pośrednictwem; w XV wieku pojawił się grafem *э* na oznaczenie w piśmie twardej wymowy (*ин эксъцельсисъ* < *in excelsis* w XV w., *жэлезы*, *перэд*, *чэрэз* w XVI wieku) [Вэкслер, 2004, s. 233; Чэжман, 1970, s. 128];

– dialektalna labializacja *y* > *u* (*буц*, *vʲupʲiu*) [Блінава, Мяцельская, 1980, s. 26; Чарнякевіч, 2009, мапа 13] oraz *au* > *ou* (*prʲouɔda*, *kazʲou*) w XVI wieku [Вэкслер, 2004, s. 233]; w rezultacie labializacji powstał dyftong, którego pierwszy element wymawiany jest długo, a drugi krótko; wymowa asymilowanego *ʲou* < *ʲau* (*prʲouɔda*, *kazʲou*) różni się od wymowy *ʲou* w leksemach *prʲouny*, *voɯk*, w których nie obserwuje się wzdłużenia fonemu *o* [ЛГ, 1968, s. 268–269]; tego typu wymowa występuje w nielicznych miejscowościach koło Mińska, Baranowicz i Słonima [Блінава, Мяцельская, 1980, s. 27; Чарнякевіч, 2009, мапа 1].

Przegrupowanie gwar wschodniosłowiańskich, które według Georga Shevelowa zakończyło się przed XV–XVI wiekiem [Вэкслер, 2004, s. 75–77], doprowadziło do wystąpienia cech wspólnych dla gwar kilku języków. Są to następujące cechy fonetyczne:

1) cechy wspólne dla współczesnych gwar północnobiałoruskich oraz pskowskich i rzazańskich gwar języka rosyjskiego: akanie, jakanie, stwardnienie *rʹ*, przejście *ě* > *e*, *f* > *x*, cokanie, ciekanie, dziekanie; gwary południoworosyjskie (briańsko-orłowskie), które obecnie są traktowane jako przejściowe między północnobiałoruskimi a rosyjskimi, pierwotnie prawdopodobnie rozwijały się wspólnie z językiem białoruskim, w przeciwieństwie do leżących na wschód od nich gwar północnorosyjskich; cechy prabiałoruskie pojawiły się w nich w rezultacie kolonizacji postępującej z okolic Połocka na południowy wschód, szczególnie w okresie WKL; później obszar ten dostał się pod wpływ rosyjskie;

2) cechy wspólne dla współczesnych gwar południowobiałoruskich i północnoukraińskich – charakteryzowały one gwary kijowsko-poleskie przed wejściem tych terenów w skład WKL: dyftongi powstałe z *o*, *e* w sylabach zamkniętych po zaniku słabych jerów, alternacja *ro* / *ry*, *to* / *ty*;

3) cechy wspólne dla gwar północno- i południowobiałoruskich, które mogą być dwojakiego pochodzenia: cechy gwar północnych, które rozprzestrzeniły się na południe, lecz nie występują w gwarach północnoukraińskich, na przykład akanie, ciekanie, dziekanie; cechy gwar południowych, które poszerzyły się na północ, na przykład stwardnienie *r*^ʹ; wśród cech ogólnobiałoruskich należy wymienić także wzdłużenie miękkich spółgłosek w pozycji interwokalicznej, samogłoski protetyczne [Вэкслер, 2004, s. 76–77, 240–241].

O związkach dialektów białoruskich z dialektami rosyjskimi i ukraińskimi świadczą też następujące cechy morfologiczne:

1) północno-wschodni dialekt z południowym dialektem języka rosyjskiego łączą: fakultatywne używanie końcówek *-y* / *-a* w M. lm. rzeczowników r.n. (*ʹokny* / *ʹokna*); sufiks *-onak* w rzeczownikach określających istoty młode (*cyl^ʹonak*, *re-b^ʹonak*); formy D. i B. zaimków (*m^ʹen^ʹe*, *t^ʹeb^ʹe*); akcentowana końcówka *-yj* / *-ej* w M. lp. przymiotników r.m. (*maład^ʹyĭ* / *maład^ʹeĭ*); występowanie *c*^ʹ powstałego z *t*^ʹ miękkiego w formach 3. os. czasowników lp. (*b^ʹar^ʹec^ʹ*, *n^ʹas^ʹec^ʹ* [JIГ, 1969, mapa 49]); unifikacja form 3. os. lm. czasowników I i II koniugacji (*d^ʹelaĭut*, *n^ʹos^ʹut*) i inne [JIГ, 1968, s. 217–219];

2) południowo-zachodni dialekt z północnym dialektem języka ukraińskiego łączą: dwusylabowa końcówka *-oju* / *-eju* / *-aju* w N. rzeczowników i przymiotników r.ż. lp., zaimków osobowych, wskazujących, zaimka zwrotnego, liczebników porządkowych (*vad^ʹoĭu*, *m^ʹaż^ʹeĭu*, *x^ʹataĭu*; *maład^ʹoĭu*; *sab^ʹoĭu*; *druγ^ʹoĭu*); dwusylabowa końcówka *-ʹoĭe* / *-aĭe* / *-eĭe* w D. lp. przymiotników r.ż., zaimków wskazujących, liczebników porządkowych (*čuz^ʹoĭe*, *n^ʹovaĭe*, *s^ʹin^ʹeĭe*; *taĭ^ʹe*; *p^ʹataĭe*), końcówki *-om* / *-um* / *-am* / *-em* w Ms. przymiotników r.m. i r.n. lp. (*na sux^ʹom*, *u v^ʹal^ʹikum*, *u xar^ʹošam*, *u s^ʹin^ʹem*); końcówka *-a* w M. rzeczowników r.n. oraz określających istoty młode w lm. (*ba^ʹota*, *paras^ʹata*); liczba dualna w połączeniu z liczebnikami 2–4 (*ž^ʹv^ʹe vakn^ʹe*, *ž^ʹv^ʹe x^ʹac^ʹe*); forma W. rzeczowników r.ż. (*m^ʹamo*, *M^ʹan^ʹo*); nieakcentowane końcówki *-ac* / *-at* 3. os. lm. czasowników II koniugacji (*n^ʹos^ʹac^ʹ*, *x^ʹoż^ʹac^ʹ*); forma 3. os. lp. czasowników I koniugacji bez końcowego *-ć* (*b^ʹar^ʹe*, *k^ʹaža*) [JIГ, 1968, s. 217–219].

Powyższe cechy z jednej strony przeciwstawiają sobie obecne dwa masywy dialektów białoruskich: północno-wschodni i południowo-zachodni, a z drugiej wskazują na historyczne związki obu dialektów z wcześniejszymi arealami dialektalnymi: połocko-riazańskim i kijowsko-poleskim.

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

Skróty konwencjonalne

WKL – Wielkie Księstwo Litewskie

Atlasy

- ДАБМ – Аванесаў Рубэн І. і др., рэд., 1963, *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, Акадэмія навук БССР, Мінск.
- ЛГ – Аванесаў Рубэн І. і др., рэд., 1969, *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*, Навука і тэхніка, Мінск.

BIBLIOGRAFIA

- BEDNARCZUK Leszek, 1973, *Zagadnienie przedślówiańskiej hydronimii Karpat*, „Prace Językoznawcze Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie”, t. II, s. 19–30.
- BEDNARCZUK Leszek, 2010, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Lexis, Kraków.
- BŪGA Kazimieras, 1925, *Die litauisch-weißrussischen Beziehungen und ihr Alter*, „Zeitschrift für slavische Philologie”, № 1, Leipzig–Heidelberg, s. 26–57.
- FALK Knut-Olof, 1981, *Uwagi o jaćwieskim substracie hydronimicznym na Suwalszczyźnie*, „Rocznik Białostocki”, t. XIV, s. 29–48.
- KURASZKIEWICZ Władysław, 1963, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- KURZOWA Zofia, 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków.
- OTRĘBSKI Jan, 1958, *Gramatyka języka litewskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- POPOWSKA-TABORSKA Hanna, 1993, *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- SAFAREWICZ Jan, 1967, *Litewskie nazwy miejscowe na -iszki*, „Onomastica”, R. XII, s. 15–63.
- SŁAWSKI F., 1988, *Języki słowiańskie*, w: L. Bednarczuk, red., *Języki indoeuropejskie*, t. II, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 907–1004.
- VÁŇA Zdeněk, 1985, *Świat dawnych Słowian*, tłum. E. i J. Kaźmierczakowie, Artia Interpress, Praga.

- ZIELIŃSKA Anna, 2008, *Zmiana, zachowanie i utrata języka w rodzinach na pograniczu słowiańsko-baltyckim*, w: A. Engeling, E. Golachowska, A. Zielińska, red., *Tożsamość – Język – Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-baltyckim*, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 165–176.
- ZINKEVIČIUS Zigmąs, 1998, *The history of the Lithuanian language*, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, Vilnius.
- БАРШЧЭЎСКАЯ Н., 2004, *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы*, Katedra Filologii Białoruskiej UW, Warszawa.
- БАРШЧЭЎСКАЯ Н., 2007, *Беларускія плямёны (іх мова і тэрыторыя) у асвятленні Яна Станкевіча*, в: В.Р. Гаўрыленка, рэд., *Мова – літаратура – культура, Права і эканоміка*, Мінск, с. 91–98.
- БЛНАВА Эвеліна, МЯЦЕЛЬСКАЯ Еўдакія, 1980, *Беларуская дыялекталогія*, Вышэйшая школа, Мінск.
- БУЛЫКА Аляксандр, 1970, *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*, Навука і тэхніка, Мінск.
- ВЭКСЛЕР Пол, 2004, *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Выд. І.П. Логвінаў, Мінск.
- ДАНІЛОВІЧ Мікалай, 2008, *Лінгвістычнае краязнаўства Гродзенічыны*, ГрДУ, Гродна.
- ЕРМАЛОВІЧ Мікола, 1990, *Старажытная Беларусь*, Мастацкая літаратура, Мінск.
- КАРСКИЙ Евфимий, 2006, *Белорусы*, т. 1: *Введение в изучение языка и народной словесности*, Беларуская Энцыклапедыя, Мінск.
- КРАМКО Иван, 2003, *Адзіная старажытнарускасць. Ці была яна?*, „Наша Слова”, № 33(620), с. 2.
- КРАСНЕЙ Віктар, ШАКУН Леў, 1978, *Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы*, Выдавецтва БДУ, Мінск.
- ПІВТОРАК Григорій, 1993, *Українці: звідки ми і наша мова*, Наукова думка, Київ.
- РУДЕЛЕВ Владимир, 1963, *К фонологической интерпретации русского аканья*, „Вопросы Языкознания”, № 2, с. 30–38.
- СТАНКЕВІЧ Ян, 1930, *Месца беларускага языка сярод іншых славянскіх языкоў і час яго ўзьніку*, „Родная мова”, № 5, Вільня, с. 83–95.
- СТАНКЕВІЧ Ян, 1939, *Мова крывіцкага (беларускага рукапісу XVI стаг. „Аль Кітаб”)*, „Калосье”, № 1, Вільня, с. 38–46.
- СТАНКЕВІЧ Ян, 2002, *Збор твораў у двух тамах*, т. 1, Энцыклапедыкс, Менск.
- СЦЯЦКО Павел, 1970, *Народная лексіка*, Навука і тэхніка, Мінск.

- ТАМБОВЦЕВ Юрий, 2011, *Фоно-типологические расстояния между балтийскими и славянскими языками*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 35, Warszawa, s. 143–157.
- ШАХМАТОВ Алексей, 1902, *Русское и словенское аканье*, „Русский филологический вестник”, № 48, Warszawa.
- ШАХМАТОВ Алексей, 1916, *Введение в курс истории русского языка*, ч. 1: *Исторический процесс образования русских племен и наречий*, Изд. Студенческого издательского комитета при Историко-филологическом факультете Петроградского университета, Петроград.
- ШТЫХАЎ Георгій і др., 2000, *Усходнеславянскія саюзы плямён*, в: М. Чарняўскі, Г. Штыхай, рэд., *Гісторыя Беларусі. Старажытная Беларусь*, т. 1, Экаперспектыва, Мінск, с. 139–143.
- ЧАРНЯКЕВИЧ Юрий, 2009, *Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны*, Тэхналогія, Мінск.
- ЧЭКМАН В., 1970, *Гісторыя процінастаўленняў на цвёрдасці – мяккасці ў беларускай мове*, Навука і тэхніка, Мінск.
- ЯНКОЎСКИ Фёдар, 1974, *Гістарычная граматыка беларускай мовы*, ч. 1, Вышэйшая школа, Мінск.

Nina Barszczewska

BAŁTYCKO-SŁOWIAŃSKA GENEZA JĘZYKA BIAŁORUSKIEGO

Streszczenie

Etnograficzno-językowe granice Białorusi są następstwem procesów osadniczych plemion wschodniosłowiańskich i ich nawarstwienia się na substrat bałtycki. Za najważniejsze dla powstania białoruskiego obszaru językowego uważa się dwa największe plemiona, stanowiące także o odrębności językowej dwóch podstawowych dialektów białoruskich – Krywiczów i Dregowiczów. Obszar zamieszkiwany przez Krywiczów to tereny obecnego dialektu północno-wschodniego, a przez Dregowiczów obecnego dialektu południowo-zachodniego. Należy jednak pamiętać o tym, że granice etnograficzno-językowe ulegały zmianom pod wpływem procesów asymilacyjnych występujących na terenach zamieszkałych przez następujące plemiona: Dregowiczów, Drewlan, Krywiczów, Poleszuków, Siewierzanów, Wiatyczów. Dane archeologiczne, hydronimiczne, antropologiczne, etnologiczne i inne doprowadziły do powstania teorii substratowego pochodzenia Białorusinów, której sedno tkwi w tym, że na białoruskim terytorium Słowianie stopniowo asymilowali Bałtów, będąc jednocześnie pod wpływem substratu bałtyckiego. Głównym powodem powstania języków wschodniosłowiańskich było przegrupowanie, które odbyło się w dwóch strefach dialektalnych: kijowsko-poleskiej oraz połocko-rizańskiej. W artykule omawiane są cechy, które, z jednej strony przeciwstawiają sobie obecne dwa białoruskie masywy dialektalne: północno-wschodni i południowo-zachodni, a z drugiej wskazują na historyczne związki obu dialektów z wcześniejszymi obszarami dialektalnymi: połocko-rizańskim i kijowsko-poleskim.

THE BALTIC AND SLAVIC GENESIS OF BELARUSIAN LANGUAGE

Summary

The ethnographic-language borders of Belarus result from the settling processes of Eastern-Slavonic tribes and their accumulation on the Baltic substrate. Scholars agree that there are two tribes most important for the origin of the Belarusian language territory determining the language distinction of two basic Belarusian dialects – these are the Krivich and Dregovich tribes. The territory inhabited by the Krivichs is the area of the present north-eastern dialect and the land where the Dregovichs used to live is the area of the present south-western dialect. We need to remember however that the ethnographic-language borders changed depending on assimilation processes present in the area inhabited by the following tribes: Dregovichs, Drevlians, Krivichs, Poleshuks, Severians, Vyatichi. Archaeological, hydronymical, anthropological, ethnological and other data have led to the creation of the theory of the substrate origin of the Belarusians whose core is the fact that the Slavs gradually assimilated the Balts in the Belarusian area being under the influence of the Baltic substrate at the same time. The main reason for the origin of East Slavonic languages was the regrouping which took place in two dialectal zones: Kiev-Polesian and Polotsk-Ryazan. The article presents the features which on the one hand contrast two Belarusian dialectal masses: the north-east and the south-west and on the other hand – indicate the historical connections of both dialects with earlier dialect areas: Polotsk-Ryazan and Kiev-Polesian.